

KÉTNYELVŰSÉG, OKTATÁS ÉS EMBERI JOGOK

A FÖLDÖN ÉLŐ EMBEREK NAGYOBB RÉSZE KÉT- VAGY többnyelvű, de a magyar anyanyelvűek zöme, vagyis a Magyarországon élők túlnyomó többsége egynyelvű ember. Az egynyelvűek hajlamosak elvárni a kétnyelvűektől, hogy anyanyelvüket az egynyelvűek normái szerint használják, ami nyelvészeti szempontból nonszensz, de hogy elvárásuk lehetetlenség, azt az egynyelvűek általában nem tudják.

A kétnyelvű emberek anyanyelve és második nyelve ritkán van egyensúlyban. Általában az egyik domináns, a másik dominált. Az egyiknek magasabb a presztízse a másikonál. Az egyik használata korlátlan a különféle nyelvhasználati színtereken (államigazgatás, oktatás, igazságszolgáltatás stb.), a másik korlátozott. A nyelvhasználatnak emberi jogi vonatkozásai is vannak, s a nyelvi emberi jogok megsértése¹ gyakran súlyos társadalmi konfliktusokhoz vezet.

A kétnyelvűség, oktatás és emberi jogok bonyolult összefüggéseit ma már könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja, többek között *Skutnabb-Kangas (1997, 1998)*, *Phillipson & Skutnabb-Kangas (1997)*, *Csernicskó & Váradi (1996)*, *Lanstyák & Szabó Mihály (1997)*, *de Varennes (1998)*, valamint *Kontra (et al, 1999)*, de említenünk kell az 1997-ben megjelent nyolc kötetes *Encyclopedia of Language and Education*-t is.

Az alábbiakban a szövevényes terület néhány alapfogalmát és fontos kapcsolódási pontját fogom bemutatni, elsősorban a kárpát-medencei magyarok vonatkozásában, de kitekintve alkalmanként a világ néhány más országára is. Először a kétnyelvűséget veszem szemügyre nyelvészeti szempontból, majd a nyelv, az oktatás és az emberi jogok kapcsolódásait. Szinte bizonyos, hogy reménybeli olvasóim (nyelvészek, tanárok, oktatási szakemberek, jogászok, politikusok, emberjogi aktivisták és mások) egyik vagy másik részt ismertnek s így majdhogynem publikálásra érdemtelennek találják majd, de – amint a tudományközi területeken gyakran előfordul – számukra is kiderülhet, hogy az áttekintés más részei, melyek nem tartoznak szakmai kompetenciájuk centrumába, újat is tartalmaznak számukra. Például a nyelvi emberi jogok kutatói gyakran észlelik, hogy ami a nyelvész számára problematikus (pl. az anyanyelv, vagy a nyelvtudás fogalma), az a jogász számára egyértelmű. Ez persze fordítva ugyanilyen gyakran előfordul, és nem csak nyelvészek és jogászok között.

¹ Vö. pl. *Skutnabb-Kangas (1992)* és *Skutnabb-Kangas és Phillipson (1994)*.

Egy s más a kétnyelvűségről

Vegyünk egy újságszöveget, például a következőt:

Négy esztendő megpróbáltató munkája áll a leköszönt polgármester és alpolgármester valamint a képviselő testület mögött. Áprilisi számunkban az RMDSz program alapján számba vettük a megvalósításokat. Bármilyen kritikusan is közelítettünk a kérdéshez, meg kell állapítani: van eredmény! Minden területen van, amit felmutatni. [...]

Meg merem kockáztatni, hogy sok magyar ember szerint ez jó magyar szöveg, de még többen lehetnek, ugyanolyan „jó” magyarok, akik szerint ebben a szövegben valami nem stimmel. Én az utóbbiak közé tartozom. A *számba vettük a megvalósításokat* helyett valami olyat írtam volna, hogy *számba vettük az eredményeket*. Ahelyett pedig, hogy *Minden területen van, amit felmutatni*, én a *van mit felmutatni* szerkezetet használtam volna. Számomra a *van amit felmutatni* agrammatikus, nyelvtanilag helytelen, abban az értelemben, hogy normális körülmények között én ilyet sosem írnék le, de nem is mondanék, mert az én nyelvtanom szabályai szerint csak a *van mit felmutatni* vagy a *van amit felmutathatunk* helyes, de a *van amit felmutatni* rossz.

Az idézett szövegben egy lexikai elem és egy nyelvtani szerkezet helyességének megítélésében tehát különbség van magyarok és magyarok között. A különbség, ha kissé jobban megnézzük a dolgot, az egynyelvű magyarok és a kétnyelvű (jelen esetben magyar-román kétnyelvű) magyarok között van. A kétnyelvű magyarok nyelvi szabályai és nyelvhasználati gyakorlata valamelyest eltér az egynyelvű magyarokétól, mivel a kétnyelvűek egynél több nyelvet tudnak valamilyen fokon, s azt a két nyelvet, amelyet tudnak, nem tudhatják egymástól teljesen izoláltan használni. Az egyik nyelv tudása „színezi” másik nyelvüket. A két nyelv bizonyos szabályai időnként interferálnak, s ebből olyan nyelvi produktumok is származnak, amelyek eltérnek a szóban forgó két nyelvet beszélő egynyelvűek megnyilatkozásaitól. A magyar-román kétnyelvű ember nem egészen úgy beszél a magyart, mint az egynyelvű magyarországi magyarok, s nem egészen úgy beszél a románt sem, mint az egynyelvű romániai románok.

A romániai magyarok a magyar nyelvnek egy *kontaktusváltozatát* beszélnek, olyan változatát, ami a román-magyar nyelvi érintkezés következtében vált olyanná, amilyen: eltérővé az egynyelvű magyarországi magyarok nyelvétől.

Az utóbbi néhány évben zajos vita kerekedett magyar nyelvészek és nyelvművelők körében ezek miatt az eltérések miatt (lásd Kontra & Saly 1998). Hogy csak mostanában tört ki ez a vita, annak az az oka, hogy a magyar nyelvészek a legutóbbi időkig egyszerűen nem gondolták végig Trianon nyelvi következményeit. Két markáns álláspont bontakozott ki ebben a vitában. Az egyik szerint egyetlen magyar nyelv van, a magyar nyelvi standard és praxis egységes a Kárpát-medence minden magyarja esetében. Legfeljebb némi apró különbségek a szókészletben mutatkoznak azoknál, akik idegen állam fennhatósága alatt élnek Trianon következtében. E szerint az álláspont szerint a nyelvtani rendszerben vagy a hangrendszerben semmilyen eltérés nincs, ott az egység tökéletes.

A másik álláspont szerint a trianoni határok túloldalán élő magyarok kétnyelvűek, s ebből következően az általuk beszélt magyar nyelv többé-kevésbé eltér a mai ma-

gyarországi magyartól. Ez nyilvánvaló tény, legfeljebb nem ismerjük eléggé a kétnyelvű magyarok kontaktusváltozatait. Ha jobban ismernénk őket, talán a pedagógusok is hasznát látnák ennek. Nem vívnának szélmalomharcokat ott, ahol csak szélmalomharcot lehet vívni, s eredményesebben végezhetnék diákjaik anyanyelvi nevelését is.

A két eltérő nézet képviselői alig-alig tudnak valamiféle értelmesnek nevezhető vitát folytatni, mivel nyelvészeti nézeteik és a nyelvhasználat alakításáról/alakíthatóságáról vallott felfogásuk gyökeresen eltér (vö. Sándor 1995–1996). Az álláspontokat végletekig lecsupaszítva a különbség abban van, hogy az első felfogást vallók nyelvi standardon egy ideált értenek, aminek elérésére kell mindenkinek törekednie, s aminek elérésére való az iskola és a nyelvművelés. A másik álláspont szerint a különféle beszélőközösségeknek különféle standardjai vannak. Egy-egy beszélőközösség társadalmilag és földrajzilag van meghatározva: beszélőközösség egy falu is, egy város is, egy nagyobb tájegység is, és végül: az azonos nyelvet beszélők összessége is. A különféle beszélőközösségek standardjai nagyrészt átfedik egymást, de minden standardban vannak olyan elemek/szabályok, amelyek eltérnek a többi standardtól. A nyelvésznek nem az a dolga, hogy egy ideált kodifikáljon, hanem az, hogy a különféle változatokat minél pontosabban leírja. Ez a felfogás sem veti el a nyelvhasználat lehetséges vagy kívánatos befolyásolását, de azt a klasszikus magyar nyelvműveléstől eltérő módon tartja csak célszerűnek.

Interferencia

Amikor két nyelv kontaktusba kerül, köztes nyelvek keletkeznek, olyan rendszerek, amelyek eltérnek az L1-et és az L2-t beszélő egynyelvűek nyelvi rendszereitől. Haugen elkülöníti a *kódváltást* (két nyelv váltogatott használatát), az *interferenciát* (vagyis két nyelv átfedését) és az *integrációt* (vagyis Lx-ből származó elemek/szabályok Ly-beli használatát akkor, ha Ly-ba az adott elemek/szabályok oly mértékig integrálódtak, hogy kódváltásnak vagy interferenciának csak történeti értelemben nevezhetők már).

Szláv nyelvi interferencia következtében jön létre olyan mondat a kárpátaljai magyarok beszédében, mint például a *Becszengettem a vasútra, hogy késik-e a vonat*. Magyarországon ezt úgy mondanák, hogy *Betelefonáltam a vasútra, hogy késik-e a vonat*. Angol nyelvi interferencia hozza létre az olyan mondatot, hogy *A ketchup úgy ízlik, mint a málna*, abban a jelentésben, hogy *A ketchupnak olyan íze van, mint a málnának*. A nyelvi rendszer minden szintjén előfordul a másik nyelv interferenciája, nemcsak a lexikain (bár kétségtelen, hogy ezt szokták legtöbbször észrevenni, megjegyzésekkel kísélni). Hangtani (fonológiai) interferencia (kényszer) okozza, hogy a magyarul beszélő oroszok általában *tanyító*-t mondanak, képtelenek kikapcsolni azt az orosz fonológiai szabályt, ami megköveteli az *i* előtti palatalizációt. Aki találkozott már amerikai magyarral, észrevette, hogy mind hehezetesen (aspiráltan) ejti a zöngétlen zárhangokat szókezdő helyzetben: *phává*-t mondanak, nem *pává*-t. Mondatani/pragmatikai interferencia okozza az olyan mondatot, hogy *Azt hittem, hogy te egy másik ember voltál*, abban az értelemben, hogy *Azt hittem, hogy te egy másik ember vagy*. Itt az angol függő beszéd igeidő szabályai érvényesültek: múlt idejű főmondati ige után csak múlt idejű mellékmondati ige következhet. (Ezt a mondatot 10 éves

lányom mondta nekem Amerikában, egy sötét kollégiumi folyosón, ahol nem látott rendesen. Amikor megkérdeztem tőle, hogy *Melyik mondat a helyes? Azt hittem, hogy te egy másik ember vagy vagy Azt hittem, hogy te egy másik ember voltál?*, azt válaszolta, hogy *Mindkettő, de a voltál helyesebb.*)

Az interferencia különféle megnyilvánulásait különféleképp ítélik meg beszédpartnerünk. Az egynyelvűeknek minden föltűnik, amit ők másképp mondanának. Ha kétnyelvű beszél kétnyelvűvel, az egynyelvűek számára furcsa mondat „jobban elmegy”. Magyarországon elég valakinek egyszer kimondani azt, hogy *aragáz*, rögtön megjegyzést kap. Romániában egy életet le lehet élni az *aragáz*-zal, megjegyzést csak nem-romániai magyarokból válthat ki ez a szó.²

Kódváltás

Kódváltásnak két nyelv váltogatott használatát szokták nevezni. Az erről szóló könyvtárnyi szakirodalom egyrészt azt tárgyalja, hogy mikor, milyen célból váltanak nyelvet egy beszélgetésben a résztvevők, másrészt azt, hogy mik a grammatikai szabályai a kódváltásnak. Nem lehet ugyanis bárhol nyelvet váltani, az ilyesmi csak a laikusok történeteiben fordul elő. A „makaróni nyelvet” a kódváltás grammatikája irányítja. Lássunk néhány egyszerű példát a burgenlandi Felsőőről, azokból a beszélgetésekből, amelyeket Gál Zsuzsa (Susan Gal) 1974-ben rögzített magnetofonnal:

(1) Egy magyar férfi II. világháborús élményeit meséli:

Mást nem lehetett mondani mint **javol javol her general**. (Gal 1979)

Ebben a példában a kódváltásnak talán legegyszerűbb esetét látjuk, amikor valaki idéz egy másik beszélőt, azon a nyelven, amelyen az idézett szöveg elhangzott.

(2) Egy kislány unokatestvérével a pajtában játszik és szétszórja a gondosan felrakott tűzifát. Amikor nagyapja ezt észreveszi, rögtön szóvá is teszi, majd kiabálni kezd:

Szo! Ide dzsüni! [szünet] jeszt jerámunyi mind e kettüötök, no hát akkor! [szünet]

Kum her! [szünet] Nëm koapsz vacsorát! (Gal 1979)

Gál Zsuzsa elmondja, hogy a kislányok egy szót sem tudtak még németül, s ez nagyszüleik számára is evidencia volt. Nagyapjuk első két felszólítását a gyerekek nem méltatták figyelemre, s ekkor következett be a németre váltás. A kódváltás itt az érzelmerkifejezés egyik eszköze. Két magyar felszólítást egy tartalmilag az elsővel azonos német követ, majd vége a felszólításoknak és jön egy fenyegetés. Nem arról van szó – mondja Gál Zsuzsa –, hogy a németre váltás mindig haragot fejez ki, vagy

² Azt, hogy egy adott nyelvközösség tagjai nem vesznek észre avagy nem képesek megnevezni minden különbséget, ami saját beszédük és egy másik nyelvközösség beszéde között van, de amit a másik közösség észrevesz illetve meg tud nevezni, mutatja a következő egyszerű példa is. A Bolyai Nyári Akadémián Csíkszeredában 1996 júliusában magyar szakos tanároknak tartott továbbképzésen egy kérdőívet töltöttek ki a résztvevők, aminek így szólt az utasítása: „Mít gondol, van-e az alábbi példamondatokban olyan nyelvi jelenség, amely alapján egy magyarországi azonnal tudná, hogy kivel áll szemben? Ha talál ilyet valamelyik mondatban, kérjük jelölje meg az adott részt! Hogyan mondaná az adott részt úgy, ahogy Magyarországon mondanák?” Az 1. mondat ez volt: *Már három hete nem tudom beszélni az aragázt, mert kiüült a butélia, s a tegnap megint biába pártuk, hogy beszélnek*. Kilenc tanár közül mindenki megjelölte az *aragáz*-t és a *butélia*-t, de csak ketten gondolták úgy, hogy Magyarországon nem mondaná senki, hogy *a tegnap*.

nagyobb nyomatékot ad a mondanivalónak, hanem arról, hogy szükség esetén a kódváltással is elérhetik a beszélők ezt a célt.

Gál egy másik tanulmányában a burgenlandi magyarok, a németországi olaszok és az erdélyi szászok kódváltásait elemzi az egyes közösségek történelmi, gazdasági és politikai viszonyaiba ágyazva. Megfigyelték, hogy „míg egy szász nyelvű beszélgetésbe beékeltek néhány német³ szó vagy mondat mutathatja a műveltséget vagy a gondos megfogalmazást, a román ilyen értelemben soha nem használják, bár több mint 60 éve ez a hivatalos nyelv. Ez meglepően különbözik a felsőőri magyartól, ahol ugyanennyi idő elteltével az állam hivatalos nyelvének szavai és kifejezései éppen, hogy a hatalom, a tekintély erejével hatnak.” (*Gal 1991*)

A szászoknak a felsőőri magyarokétól eltérő kódváltási szokásait Gál azzal magyarázza, hogy „a falu mindennapi gyakorlatán alapuló társadalmi rendszer a német identitáshoz kedvezőbb képet, magasabb osztály- és státuszjellemzőket rendelt mint a románhoz, az új román állam támogatása ellenére”. Az erdélyi szászoknál a románoknak s így a román nyelvnek alacsony a presztízse, a felsőőri magyaroknál az osztrákoknak s következésképp a német nyelvnek magas. Tehát a német kölcsönszó a burgenlandi magyaroknál a hatalom, a tekintély erejével hat, de a román kölcsönszó az erdélyi szászoknál nem.

Kölcsönzés

A nyelvi kölcsönzések vizsgálatában hagyományosan a szókölsönzés kapta a legtöbb figyelmet, s ezen belül is a kölcsönszavak (ismert de pontatlan megnevezéssel: a jövevényszavak és az idegen szavak). Valójában az a helyzet, hogy hangtani szabályt, mondattani szabályt, szövegszerkesztési szabályt s minden más nyelvi szabályt éppúgy kölcsönözhetnek kontaktusban levő nyelvek, mint szavakat. A szókölsönzésen belül a kölcsönszavak átvétele bizonyos fókig a jéghegy csúcsának nevezhető, annyiban, hogy a kölcsönszavak szembe- és fülbeszökök, de a lexikai kölcsönzés más fajtái kevésbé vagy egyáltalán nem vehetők észre.

A lexikai kölcsönzésnek nagyjából a következő fő típusait lehet megkülönböztetni: 1) direkt kölcsönszavak, pl. *doszár* „irattartó” (a romániai magyarban); 2) hibrid kölcsönzés (részfordítás), pl. *somerpénz* „munkanélküli segély” (szintén a romániai magyarban); 3) indirekt kölcsönzés (itt morfémius átvétel nincs), ennek fajtái a tükörszók és a tükörjelentések. A magyar orvosi nyelv angol mintájú tükörszava pl. az *áldühösség*, aminek a *sham rage* a modellje. Tükörjelentése akkor keletkezik egy szónak, amikor meglevő szó új jelentést kap a másik nyelv hatására. Ez előfordul analóg szavak között, ahol alaki hasonlóság van, pl. a magyar *realizál* kezdetben csak „megvalósít” jelentésű volt, az utóbbi évtizedekben azonban „tudatára ébred” jelentése is keletkezett, a hasonló alakú francia és angol szavak ilyen jelentésének tükörképeként. Jelentéskölcsönzés homológ szavak között is előfordul (itt nincs alaki hasonlóság), pl. *köldökszínór* „magzat vezetéke” → „úrhajós vezetéke” az angol *umbilical cord* hatására.

³ A tanulmányban leírt közösség(ek) négy kódot használnak: (1) helyi (falusi) szász, (2) városi szász, (3) iskolában és templomban használt német, és (4) román.

A jelentéskölcsönzések igen gyakoriak. Csernicskó István 1996 nyarán végzett felmérése szerint 144 kárpátaljai felnőtt⁴ közül 119 (=82,6%) a *Péter erre az évre is kiíratta a Kárpáti Igaz Szót* mondatot jónak tartotta. Egy másik jelentéskölcsönzést (*Edit tegnap becsengetett a vasútra, hogy megkérdezze, késik-e a vonat*) 102-en (=70,8%) ítélték jónak.

A 90-es évek elején vívott szlovákiai „névháborúban” a magyar helységnevek megszüntetésére nyelvészetileg kétféle megoldással próbálkoztak. Az első transliterációnak (szlovákul: *transkripcia*) nevezhetjük, eszerint Dunaszerdahelyet *Dunajszká Sztreda*-nak kellett volna hívni (ez megfelel a fenti direkt kölcsönzésnek). A másik javaslat a tükörfordítás volt: *Dunajská Streda* = *Dunaszerda* (Zalabai 1995). Mindkét javaslat célja az őshonos magyar lakosság és városa történelmi neve közti kapcsolat szétszakítása volt. Hasonló módon próbálták meg a britek kiiktatni a használatból a palesztinai zsidó helyneveket 1931-ben, amikor előírták az arab helynevek héberre való transliterálását (Katz 1995).

Nyelvtani szabálykölcsönzésről a kárpátaljai adatok alapján nem beszélhetünk, mivel a szabálykölcsönzés megállapításához pontosabb, részletesebb vizsgálatok sürgősen szükségesek. Mindettől függetlenül egy potenciális szabálykölcsönzés (kezdeti?) nyomait látom Csernicskó következő adataiban:

Karikázza be az (1)-t vagy a (2)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

K-604 Az autós moziban az utasok ... ülve nézhetik a filmet.

(1) autókban (2) autóban

Az (1)-et karikázta be az adatközlők 40%-a, a (2)-t pedig 60%.

Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K-505 (1) A mai gyerekek attól válnak önzökké, hogy mindent megkapnak.

(2) A mai gyerekek attól válnak önzővé, hogy mindent megkapnak.

Az (1)-et karikázta be az adatközlők 60%-a, a (2)-t 40%-uk.

Nyelvcseré

A nyelvcseré általában nem úgy játszódik le, hogy valaki elhatározza: én most nyelvet cserélek. Van persze ilyen eset is. Egy 1956-os magyar menekült Amerikába érkezve esetleg elhatározhatta, hogy ő minden néven nevezhető kapcsolatot megszakít a magyarokkal és Magyarországgal, s ezért tudatosan kerülte a magyar használatát és talán még tudatosabban kereste az angol gyakorlásának lehetőségét. Ez a folyamat – sok más tényező közjátékával – elvezethet egy ember életében a nyelvcseréhez.

A nyelvcseré akkor is lejátszódhat, amikor a nyelvcserén épp áteső emberek azt a legkevésbé kívánják. Nem ritka az olyan szülő, aki jó magyarnak tartja magát, aggó-

⁴ A vizsgált minta négy 36 fős kvótából tevődik össze. Az adatközlők fele városban, fele falun él. Fele olyan településen, ahol a magyarság tömbben él, fele szórványtelepülés lakója. Két iskolázottsági csoport van: a) érettségivel nem rendelkezők és b) főiskolát/egyetemet végzettek. Három életkori csoport van: 20–25 évesek, 40–45 évesek és 60 évesnél idősebbek. A nemek aránya: 71 férfi és 73 nő. A kutatás a *Research Support Scheme of the Higher Education Support Program, grant no. 582/1995* támogatásával folyt. Az eredményeket Csernicskó István engedélyével közlöm.

dik a magyarság kihalása, kipusztulása miatt – és közben mondjuk szerb tannyelvű iskolába járatja gyermekét.

A nyelvcserétől sokan félnek. Szeretnék elkerülni, megállítani. A nyelvcseré természetrajzát nemigen ismerik, azok a magyarok sem, akiktől elvárható lenne, hogy ismerjék, pl. a tanárok, nyelvészek, szociológusok zöme. Mivel nem ismerik, ezért aztán minden korlát nélkül mondanak és írnak csacsкасágokat róla.

A nyelvcseré egyik klasszikus leírása *Gál Zsuzsának* (1979) a felsőőri magyarokról írt könyve. E könyvet itt ismertetni nagy vonalakban sincs terem, ezért kiragadok belőle (pontosabban *Gal* 1992-ből) egy táblázatot és egy ábrát. Ezek a jelenségnek csupán egy-egy szeletét mutatják be, az egésztől nem mondanak eleget.

A nyelvcseré folyamatában résztvevők nyelvválasztási stratégiái (szokásai) eltérnek. Egyazon beszélőközösségben van, aki majdnem mindenkivel X nyelven beszél, más majdnem mindenkivel az Y nyelvet használja. És köztük vannak számosan, akik kitöltik ezt a kontinuumot. A kérdés az, hogy van-e valami szabályszerűség abban, ahogy ezek a kétnyelvű emberek megválasztják, hogy kivel milyen nyelven beszélnek. A felsőőri magyarokéban van. A szabályszerűséget egy implikációs skála mutatja (1. táblázat).

A táblázat szerint mindenki magyarul imádkozik; a barátaival van, aki németül, van aki két nyelven s van, aki magyarul beszél; míg az orvossal a legtöbben németül beszélnek, de néhányan magyarul. A fiatalok (pl. az A jelű 14 éves beszélő) nyelvválasztási szokásai eltérnek az idősektől (pl. az Y jelű 63 éves beszélőtől). Elvileg ennek az eltérésnek két forrása lehet. Feltételezhetjük, hogy mire a fiatalok megöregednek, nyelvválasztási szokásaik is megváltoznak, hasonulnak a mai idősek szokásaihoz. Vagyis életkorukkal együtt változnak e szokások, mint pl. normális esetben valakinek a hajszíne. Ezt nevezik *életkori változásnak* (angolul *age-grading*).⁵ Ahol életkori változás van, ott nincs nyelvi változás (a fiatalok eltérnek az idősektől, de ez mindig így van).

De föl lehet tételezni azt is, hogy nincs életkori változás, hanem a fiatalok fiatalkori szokásaikat megőrzik egész életükön át, pl. ha fiatalon a barátaival németül beszél valaki, akkor idős korában ugyancsak németül beszél velük. Nem kell a nyelvésznek kívánni 40–50 év elteltét ahhoz, hogy megállapítsa, erről van-e szó. Független történeti bizonyítékok, pl. egy hitelt érdemlő írásos beszámoló arról, hogy fél évszázaddal korábban a gyerekek milyen nyelven beszéltek nagyszüleikkel, lehetővé teszik a *látszólagosidő-vizsgálatot* (angolul *apparent time study*), amelyben az életkori eltérések éppen zajló nyelvi változást tükröznek. Felsőőrben nyelvcseré (nyelvi változás) zajlik/zajlott le.

Azért nevezik implikációs skálának az ilyen táblázatot, mert a benne elhelyezett emberek nyelvválasztási szokásai implikációs sajátságokat mutatnak. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet használ. Ha a táblát vízszintesen olvassuk, egy-egy beszélő nyelvválasztását látjuk. Ha tudjuk, hogy pl. az M jelű beszélő barátaival németül és magyarul beszélget, akkor megjósolható, hogy a tőlük balra eső beszédpartnereivel magyarul, a jobbra esőkkel pedig németül beszél.

⁵ Az *életkori változás, látszólagosidő-vizsgálat* és más szociolingvisztikai szakkifejezések meghatározását lásd *Trudgill* (1997) könyvében.

1. TÁBLA
Felsőöri férfiak és nők nyelvválasztása.

Beszélő	Életkor	Beszédtárs										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	14	M	NM		N	N	N			N		N
B	15	M	NM		N	N	N			N		N
C	17	M	NM		N	N	N			N		N
D	25	M	NM	NM	NM	N	N	N	N	N		N
E	27	M	M		NM	N	N			N		N
F	25	M	M		NM	N	N			N		N
G	42		M		NM	N	N	N	N	N		N
H	17	M	M		M	NM	N			N		N
I	20	M	M	M	M	NM	N	N	N	N		N
J	39	M	M		M	NM	NM			N		N
K	22	M	M		M	NM	NM			N		N
L	23	M	M		M	NM	M		NM	N		N
M	40	M	M		M	NM		NM	N	N		N
N	52	M	M	M	NM	M		NM	N	N	N	N
O	62	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM	N	N
P	40	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM		N
Q	63	M	M		M	M	M	M		NM		N
R	64	M	M	M	M	M	M	M	NM	NM		N
S	43	M	M		M	M	M	M	N	M		N
T	35	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		N
U	41	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		M
V	61	M	M		M	M	M	M	NM	M		N
W	54	M	M		M	M	M	M	M	M		N
X	50	M	M	M	M	M	M	M	M	M		N
Y	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	N
Z	61	M	M		M	M	M	M	M	N	NM	N
A1	74	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
B1	54	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
C1	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	M
D1	58	N	M		M	M	M	M	M	M		M
E1	64	M	M		M	M	M	M	M	M	M	M
F1	59	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M

Forrás: *Gal 1992*.
Az adatok interjúkból származnak. Ahol hiányzanak az adatok, azért hiányzanak, mert a kérdés irreleváns, pl. 14 éves adatközlőnek még nincs házastársa.
Beszédpartnerek: 1. Isten, 2. nagyszülők és a velük egyidősek, 3. fekete piaci kapcsolat, 4. szülők és a velük egyidősek, 5. barátok (*kolegák*), azonos korú szomszédok, 6. testvérek, 7. házastárs, 8. gyerekek és a velük azonos korúak, 9. állami tisztviselők, 10. unokák és a velük azonos korúak, 11. orvos.
A Guttman skálára való illeszkedés: 97%. Beszélők száma = 32 (férfiak és nők). N = német, M = magyar.

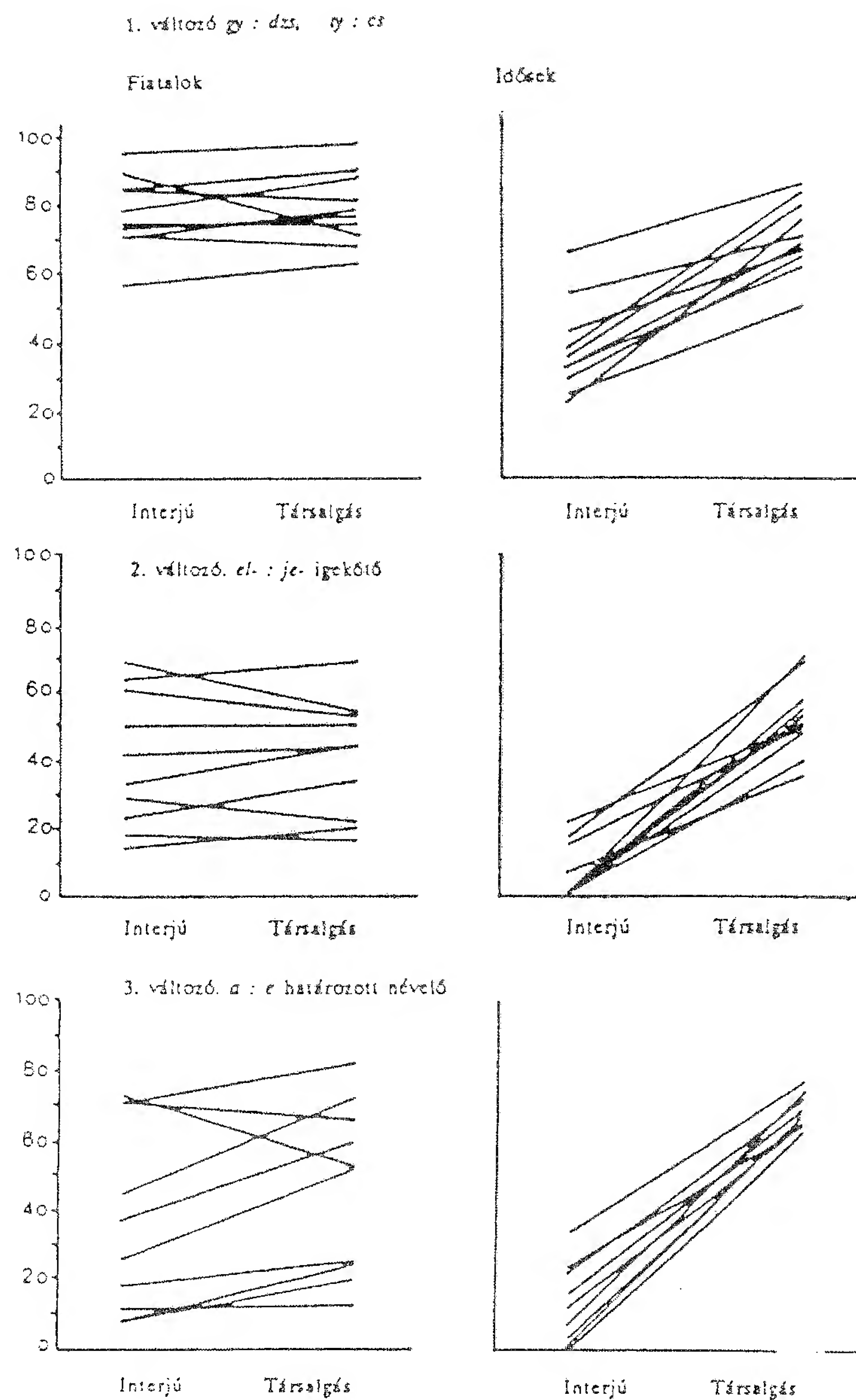
Gál Zsuzsa (*Gal 1992*) erről a következőt írja: „A táblázat egy implikációs skálát mutat, amit megfigyelések és azokat követő szisztematikus rákérdezés alapján állítottam össze. Függőlegesen a beszélők vannak feltüntetve, nagyjából életkor szerint, vízszintesen pedig a beszédpartnerek, kategóriák szerint, például: a beszélő szülei, gyerekei, hivatalnokok. Így leolvasható a táblázatról, hogy melyik nyelvet használja valaki melyik beszédpartnerrel. Megfigyelhetjük, hogy minél fiatalabb a beszélő, annál több beszédpartnerrel használja a németet. De a beszédpartnereket is sorrendbe lehet állítani. Az a kategória, ami szimbolikusan a német világhoz kötődik, inkább a jobb oldalon található. Ezekkel a beszédpartnerekkel többen beszélnek németül. Fontos, hogy a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól. Ha most ezt a képet nemcsak életkor szerinti leírásnak tekintjük, hanem elfogadjuk, hogy az öregek nyelvhasználata régebbi mintát követ a fiatalokénál, ahogy ezt a nyelvre vonatkozó történelmi adatok sugallják, akkor a táblázat világosan bemutatja, hogyan jött használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint; hogyan szorítja ki a magyart, szinte szabályszerűen.”

Egy másik izgalmas kérdés az, hogy a nyelv változó funkciója hogyan befolyásolja a nyelv szerkezetét. Nem olyan egyszerű módon – írja Gal –, hogy ahol csökken a funkció vagy használat, ott várható a bonyolult (jelölt) szerkezetek kiesése. Vagyis nem épp úgy áll a dolog, hogy „Amit nem használnak – például Örött a választékosságot kifejező magyar köznyelvet –, az nem marad meg” (*Gal 1992*). Funkció és szerkezet kapcsolata ellentmondásos és benne a nyelv szimbolikus jelentősége is fontos.

Felsőőrben a köznyelvi *magyar*-nak *madzsar* felel meg, a *kutya* pedig *kucsa*. A köznyelvi *elmént* megfelelői: *emént* és *jemént*. Az *a* névelőnek *e* változata is van. Az egyik változat általában megközelíti a magyar köznyelvet, míg a másik a helyi tájszólás eleme. Idős (60–80 év közötti) és fiatal (20–40 év közötti) beszélők szavait rögzítette Gál magnetofonnal, kétféle beszédhelyzetben: egy formális interjúban és oldottabb, családi vagy baráti beszélgetésben. Az 1. ábra megmutatja, hogy a két eltérő beszédhelyzetben milyen gyakran fordult elő a tájszólásra jellemző változat a köznyelvihez képest. Minden adatközlőt egy vonal reprezentál. Jól látszik, hogy az öregek pontosan megkülönböztetik egymástól a változatokat: a tájszólásos változatokat egymás közt használják, a köznyelvieket az interjúban. A fiatalok eltérnek ettől. Ők a két formát vegyesen alkalmazzák, mind az interjúban, mind a kötetlen beszélgetésben. A két életkori csoport fonológiai különbségét a szerző így magyarázza: „A fiataloknál a magyar nyelv a családi kapcsolat, a szoros összeköttetés és a szolidaritás jeleként szerepel. Éppen emiatt a magyar nem alkalmas arra, hogy formális, idegenkedő jelzést adjanak vele. Tudják ugyan a köznyelvi változatot, de az ő részükre ennek a formalitást jelző funkcióját már a német nyelv tölti be” (*Gal 1992*).

1. ÁBRA

Három fonológiai változó nyelvjárási változatainak előfordulási gyakorisága (%)



A kétnyelvűség út a nyelvcserehez?

Lassan két évtizede, hogy a kétnyelvűség kutatásával is foglalkozom. Az elmúlt hat-hét évben a magyar határokon belül s kívül egyaránt azt tapasztaltam, hogy a kétnyelvűséget a magyarok valami rossznak, kerülendőnek, ördögi praktikának tartják. Akárhány nem kizárólag szakembereknek szóló konferencián vettem részt, de tartattam előadást tanároknak is bárhol, a „kétnyelvűséget” legtöbbször valami viszolygással terhes aura vette körül.⁶ A normális emberekkel (tehát nem a céhbeli nyelvészekkel) folytatott vitáimat rendre elvesztettem, s fogalmam sem volt, miért.

S akkor 1996. novemberében Pozsonyban, a Magyar Kulturális Intézetben rendezett kétnyelvűségi konferencia (vö. *Lanstyák & Szabó Mihály 1998*) egyik vitájában rájöttem, mi a baj. Aki nálunk szájára veszi a „kétnyelvűséget”, kizárólag *szubtraktív kétnyelvűség*-re gondol, vagyis a kétnyelvűség azon formájára, amelyben az egyik nyelv kiszorítja a használatból a másikat. Aki pedig a *kétnyelvű oktatás/iskola* kérdéseiről ejt szót, kizárólag az *asszimiláló oktatás/iskolára* gondol. Tapasztalataim szerint így van ez Soprontól Brassóig, Brassótól Bártfáig, Bártfától Mariborig. Végül is nincs ebben semmi csodálatos, ha belegondolunk abba, hogy a trianoni határokon túlra került magyarság a kétnyelvűséggel kizárólag mint az anyanyelvét kiszorító jelenséggel találkozott. *Additív kétnyelvűség* – vagyis olyat, amelyben a második nyelv ismerete és használata gazdagodást jelent, s e nyelv nem szorítja ki az anyanyelvét – sosem látott, ilyennek hírért sem hallotta. Miként olyan iskolát sem sokat látott életében, amelynek a célja nem a kisebbségi magyarok asszimilálása lett volna. A többségi államhatalmak az iskolákat *mindig* a nemkívánatos kisebbségek asszimilálására használták. Bizonyos különbségek – egyes korszakok között is, de az utódállamok között is – csak a megvalósítás formáinak keménységében fordultak elő.

A magyarok egyedül a szubtraktív kétnyelvűséget és kizárólag az asszimiláló kétnyelvű oktatást ismerik, ezért viszolyognak a kétnyelvűségtől. Ezért hiszik sokan, hogy a kétnyelvűség út az egynyelvűséghez, a nyelvcserehez. Nincs tudomásuk arról, hogy a világ boldogabb tájain van additív kétnyelvűség is és vannak olyan kétnyelvű iskolák is, amelyek nem az állami asszimiláció eszközei, hanem olyan intézmények, ahol a gyerekek semmit sem vesztenek, de sokat nyernek: elsajátítanak egy második nyelvet. A helyzet kissé emlékeztet arra, amikor egy kis faluban egy helybeli ember egy Budapestről érkezettel beszélgetve így szól: Ha maga Pestről jött, akkor ismeri Tarczy Jósát, ugye? Innen ment fel két hónapja, a szomszédom volt.

Mit tegyen a tanár, s mit ne?

A kétnyelvűséget kutatók úgy tudják, hogy a nyelvi kölcsönzés természetes emberi dolog. Ahhoz, hogy egy nyelv „tisztá” legyen, az kell, hogy e nyelvet beszélők sohase érintkezzenek semmilyen más néppel. Arra a kérdésre, hogy *Lehet-e tisztán beszélni*

6 Mutatja ezt az is, hogy az *Ön kétnyelvűnek tarja-e magát?* kérdésemre, amit az 1996-i csíkszeredai továbbképzésen résztvevő magyartanároknak tettem föl, a következő válaszokat kaptam: vajdasági tanárok: 4 igen 1 nem; erdélyi (értsd: romániai) tanárok: 7 igen, 23 nem; szlovákiai tanárok: 1 igen, 8 nem. Egy szlovákiai kollégánk el is mondta, hogy noha az én kétnyelvűség-definícióm szerint (kétnyelvű az, aki egynél több nyelvet valamilyen szinten bír) ő nyilván kétnyelvű, ezt politikai okból nem hajlandó magáról kijelenteni.

magyarul? az az evidens válasz, hogy *Nem, hisz normális esetben (a teljes elszigeteltséget leszámítva) semmilyen nyelven sem lehet „tisztán beszélni.”*

Következik-e mindebből, hogy nem kell „küzdeni” a kétnyelvű magyarok beszédében, írásaiban előforduló „idegenszerűségek” ellen? Igen is, meg nem is. Rendjén való, ha a lapszerkesztők igyekeznek a magyar köznyelvihez minél közelebb lapot szerkeszteni. Olyat azonban, ami teljesen hasonló egy budapesti vagy pécsi laphoz, valószínűleg nem sikerülhet készíteniük. Érdekes kísérlet lenne, ha mondjuk az újvidéki Magyar Szót egy hétig magyarországi újságírók írnák s szerkesztenék. A vajdasági olvasóknak föltűnne, hogy „valami nincs rendben az újsággal.” Lenne, aki örülne a változásnak, lenne, aki bosszankodna miatta, mert a megszokottól, a helyi standardtól eltérő lapot kapna kézbe.

Az újságírókénál is fontosabb az iskolai tanítók és tanárok hatása, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Tisztelet s megbecsülés a kivételnek, de a pedagógusok túlnyomó többsége nem tudja, hogy milyen érzelmeket vált ki diákjaiban egy-egy – akár jószándékú – nyelvi megjegyzésével. Az a tanár, aki diákjára ráförmed, mert az *adeverinca*-t mond *bizonyítvány* helyett, vagy *szekretár*-t *titkár* helyett,⁷ valószínűleg nem tudja, hogy esetleg a kisdiák édesanyját szidja akaratlanul. A kétnyelvű gyermek ugyanis nem azért használ „tisztátalan” magyart, mert „rossz magyar ember”, sem nem azért, hogy bosszantsa tanítóját. Egyszerűen azon a nyelven beszél, amelyet szüleitől s a környezetében levőktől megtanult. A diákot letorkoló, kijavító tanár megszégyeníti növendékét; azt a nyelvet, esetleg egyetlen szót bélyegzi meg, amelyet a gyermek édesanyjától tanult. Ugyanezt teszi egyébként minden magyarországi tanító is, amikor a nyelvjárást beszélő diák *mink*-jét kijavítja *mi*-re. Az „üzenet” úgy szól, hogy „rendes, művelt, igazi stb. magyar ember” nem *salapétát* mond hanem *munkaruhát*, nem *halasszuk*-ot, hanem *halasztjuk*-ot és így tovább. A tanár által megbélyegzett nyelvi alakot, szót a gyermek édesanyjától tanulta, tehát neki a tanári üzenet úgy szól, hogy édesanyja „nem rendes, művelt, igazi stb. magyar ember”. Gyerekkoromban a budai Kissvábhegyen egy-egy utcai verekedés kirobbanása előtt az utolsó magyar mondat mindig így hangzott: *Szidtd az anyámat?!...*

Mit tegyen a tanár, ha nem akar „anyázni” de ügyelni kíván tanítványai „tisztá” magyar beszédére? Kerülje a megbélyegző, durva értékítéleteket, például az *igazi magyar* minősítést. Jobb ezt mondania: „Nézd, a ti beszédeitek kissé eltér az enyémtől. Amit te *salapétának* hívsz, azt én *munkaruhának* hívom. Próbáld meg ezt a szót is megtanulni.”

Jó tudnia a tanárnak, hogy egy *XY nem tud (jól) magyarul* kijelentés hordoz egy rejtett értékítéletet, ami logikailag teljesen hibás: *XY nem tud (jól) magyarul, ergo nem jó magyar ember*. Úgy tanultuk az iskolában, hogy Széchenyi István nem tudott kitűnően (hibátlanul) magyarul. Még azt is tanították nekünk, hogy Arany János kitűnően tudott magyarul, talán a legnagyobb magyar nyelvűművész volt. Ha most megugorjuk a logikai bakugrást, azt az eredményt kapjuk, hogy Széchenyi István nem volt jó magyar ember, de Arany János kitűnő magyar volt. Az, aki a *nem tud magyarul, ergo nem jó magyar ember* sztereotípiát használja, Arany és Széchenyi magyarságát is méricskéli.

⁷ Ezek a példák a magyar nyelv romániai kontaktusváltozatából valók. A szlovákiai, kárpátaljai, és az egykori jugoszláviai kontaktusváltozatokból is bemutat számos példát *Lanstyák (1995)*.

A tanárnak tudnia kell, hogy az egynyelvű magyarok, románok, németek, angolok és más anyanyelvűek normái eltérnek a kétnyelvű magyarok, románok, és más beszélők normáitól. Kétnyelvű embertől az egynyelvűek normáit elvárni nyelvészeti nonszensz. A nyelvészeknek az a dolga, hogy e normákat előítéletmentesen leírják. A tanároké az, hogy csak a lehetőit kíséreljék meg elérni, s tudják a lehetetlennel, hogy lehetetlen. A nyelv művelők pedig – ha már terepkutatásokat nem végeznek – bölcsen teszik, ha az általános nyelvészeti fölismerések és a magyarra vonatkozó kutatások alapján adnak tanácsokat. Így legalábbis csökkenthető az a feszültség, amelyet az egynyelvűeknek szóló nyelv művelés a kétnyelvű magyarok körében kelt.

Nyelv, oktatás és emberi jogok⁸

A nyelv, az oktatás és az emberi jogok sokszorosán összefüggnek egymással, de az összefüggések természete, az interakciók a kutatók előtt sem eléggé ismertek, nem beszélve a laikusokról, tehát azokról az emberekről, akiknek a nyelvről, iskoláiról és emberi jogairól szó van. Lássunk egy példát!

Jernudd (1994) a személynévhasználaton mutatja be a nyelvi jogok és az emberi jogok kapcsolatát, egyúttal azonban illusztrálja azt is, hogy a nyelvészet miként nyújthat tudományos alapot egy-egy emberi jog megfogalmazásához. Ezt írja: „Amikor egy állam beavatkozik az egyének neveinek és csoportidentitásának viszonyába, valószínű, hogy sérülnek az emberi jogok. A nevek kötelező megváltoztatása egyik eszköze annak, hogy egy csoportnak mint csoportnak a létét tagadják, amint ez korábban a bulgáriai törökökkel történt [...] Azok az államok, amelyek erőszakkal kívánják asszimilálni a látható etnikai csoportokat, megkövetelik a nevek megváltoztatását.”⁹

Goffman és Schegloff munkái alapján Jernudd a következőképp érvel. Föltételezzük, hogy azok a beszédhelyzetek, amelyekben Másik Ember Egyik Ember megnyilatkozását inadekvátnak értékeli, lényegileg instabil beszédhelyzetek, mivel az önkorrekciót minden ember a legtöbb helyzetben előnyben részesíti. Ha Másik Ember vitatja Egyik Ember nevét, ami az utóbbinak egyedi azonosítója, akkor konfrontációt gerjeszt. Ha Másik Ember kezdeményezi Egyik Ember névváltoztatását vagy megtagadja nevének bejegyzését, kétszeresen is megsérti Egyik Embert. Egyrészt azzal, hogy lehetetlenné teszi a kommunikációban szokásos önkorrekció alkalmazását, másrészt azzal, hogy beavatkozik Egyik Embernek nevével történő azonosításába.

Az ilyen erőszakos asszimiláció egyik hírhedt példáját Szlovákiában láttuk nemrég, ahol a törvényhozók szerették volna kötelezővé tenni, hogy a szlovák állampolgár asszonyok és lányok családnevei kivétel nélkül *-ová*-ra végződjenek. Ha ez a törvény megszületett volna, néhány százezer magyar lány és asszony emberi jogai csorbultak volna. A „név háborúban” (lásd Zalabai Zsigmond kitűnő könyvét!) nem az a demagóg érvelés az igazán érdekes, mely szerint *jazyk je zákon nad zákonom* (a nyelv tör-

8 Abban, hogy a tanulmánynak ezt a részét megírhattam, jelentős szerepe van az *American Council of Learned Societies*-nek, aminek „fellow”-jaként a nyelvi emberi jogok és a kétnyelvűség problematikáját tanulmányozhattam 1995–96-ban a Michigan State University-n, East Lansingben.

9 Saját fordításomban, K. M.

vény a törvény felett, értsd: a szlovák grammatika megköveteli az *-ová*-t, ami überol bármilyen Európa tanácsi vagy egyéb határozatot), hanem az, hogy az *-ová*-sítás a nemek szerinti diszkrimináció egy nyilvánvaló példája. Ha nő vagy Szlovákiában, *X-ová* is leszel. A férfiaknak azonban bármilyen neve lehet.

A trianoni határokon túli magyarság zömének, elsősorban a szlovákiai, romániai, vajdasági és talán kisebb mértékben a kárpátaljai magyarságnak egyik fő gondja az anyanyelvi iskoláztatás biztosítása. Az oktatási nyelvi jogokról szóló közép-európai polémiákban gyakran utalnak különféle külföldi példákra, elsősorban pártpropagandisták, kormányhivatalnokok és demagóg politikusok. A példák között gyakran szerepeltetik az Egyesült Államokat is – kétségtelen, hogy vannak jelentős hasonlóságok az ottani és az itteni nyelvi jogi helyzetek között. De vannak alapvető különbségek is, amelyeket az asszimilációs törekvések bajnokai, akik arról szoktak tájékoztatni, hogy milyen kedvező helyzetben él például a szlovákiai magyarság, elhallgatnak. Vagy tudatosan, vagy tudatlanságból. A legfőbb szempont, amit kisebbségi (nyelvi, oktatási) jogi vizsgálódásokban figyelembe kell venni, az, hogy bevándorló vagy őshonos kisebbségről van-e szó. Ebből a különbségből vezetendők le az állampolgárság, az oktatási jogok, és a nyelvi jogok, amint a 2. táblázat mutatja:

2. TÁBLA

A kisebbségek alapvető különbségei

A kisebbség történelmi státusa	Őshonos	Bevándorló
Állampolgárság:	adott	megszerzendő
Oktatási célok:	nyelv- és kultúrafenntartás	átirányítási oktatás ^a
Jogi státus és nyelvi jogok:	kedvezőbb/több	kevésbé kedvező/kevesebb

^a Az *átirányítási oktatás*-ban (angolul: *transitional education*) az oktatás kezdetben két nyelven folyik, majd átírnítják a diákokat a többségi nyelvű oktatásba. Az oktatási cél az asszimiláció, a nyelvi cél az egynyelvűség. Az USA-beli kétnyelvű oktatási törvénynek 1968-ról máig ez a fő célja, vö. Kontra 1997c és García 1997.

Eme alapvető különbségeket illusztrálhatjuk például az USA-beli Új Mexikó államban élő őshonos mexikóiak és a Kaliforniába mostanában illegálisan érkező mexikói bevándorlók különbségével. Az előbbieket szülőföldjükkel együtt annektálta az Egyesült Államok 1848-ban, így ők a táblázat bal oldalát illusztrálják. A mai illegális bevándorlók a jobb oldalt példázzák. Az Egyesült Államokban az „English Only”-ról folytatott politikai diskurzusban,¹⁰ vagyis abban a zajos vitában, hogy nyilvánítsák-e az USA hivatalos nyelvén az angolt, szinte kizárólag az illegális bevándorlókról esik szó, az őshonos kisebbségeket alig említik, mintha nem is léteznének. Nyilvánvaló, hogy a trianoni magyar kisebbségek őshonos kisebbségek, ezért nincs sok csodálkoznivaló azon a felháborodáson, amit például Ivan Hudec (1996-ban szlovák kulturális miniszter) keltett a szlovák parlamentben 1993-ban, amikor a személynevek írásáról folytatott vitában összemosta a felvidéki magyarok és a Magyarországra frissen bevándorolt kínaiak közti különbséget (lásd Zalabai 1995).

¹⁰ Lásd Kontra 1997a és 1998.

Oktatáspolitikai célok

A többnemzetiségű és többnyelvű országokban az egyes közösségeknek és oktatáspolitikusaiknak sokféle céljai lehetnek. A többségi lakosság céljai eltérnek a kisebbségek céljaitól, ezért a 2. táblázatbeli oktatási célokat módosítanunk szükséges, talán így:

3. TÁBLA

A többségek és kisebbségek oktatási céljai az őshonos és bevándorolt kisebbségekkel kapcsolatosan.

	Őshonos	Bevándorolt
Többségi célok	a) fenntartás, pl. a finnországi svédajkúak esetében	a) fenntartás, pl. ?
	b) asszimiláció, pl. a szlovákiai magyarok esetében	b) asszimiláció, pl. a nem-hispán fehérek célja az USA-ban
Kisebbségi célok	a) fenntartás, pl. a szlovákiai magyarok célja	a) fenntartás, pl. Floridában a kubai amerikaiak célja
	b) asszimiláció, pl. a burgenlandi magyarok célja	b) asszimiláció, pl. az amerikai magyarok célja

Az őshonos kisebbségekkel rendelkező országok közül Finnországban a többségi finnek fenntartási politikát folytatnak a finnországi svédajkúak esetében (*vö. pl. Skutnabb-Kangas & Phillipson 1994*). Ugyanakkor Szlovákiában a szlovák államnyelvről hozott törvény célja a magyar kisebbség asszimilálása (*vö. Kontra 1995/1996 és 1997a*). A kisebbségek céljai is eltérhetnek egymástól: a szlovákiai magyarok célja a nyelv- és kultúramegőrzés, ugyanakkor jó okunk van feltételezni, hogy pl. a burgenlandi magyarok célja a többségi németajkú lakossághoz való asszimiláció (volt), lásd *Gal (1979)*.

Ami a bevándorló kisebbségekkel rendelkező országokat illeti, egyelőre nem találtam példát arra, hogy egy többségi nemzetnek az lenne a célja, hogy fenntartsa a bevándorlók nyelvét és kultúráját (amennyiben e nyelv és kultúra eltér a többségi nyelvtől és kultúrától). Számtalan példa van azonban arra, hogy egy többségi nép célja a bevándorló kisebbségek asszimilációja. Az iskolapélda erre természetesen az Amerikai Egyesült Államok. A kisebbségek céljai itt is eltérhetnek: Floridában a kubai bevándorlók célja a nyelv- és kultúrafenntartás (*vö. pl. Castro 1992*), ugyanakkor az amerikai magyarok célja a nyelvi és társadalmi-kulturális asszimiláció.¹¹

Konfliktusok akkor keletkeznek, amikor a többségi és kisebbségi csoport céljai ütköznek. Így nem várható konfliktus például a többségi finnek és a finnországi

¹¹ Ha ebben igazam van, akkor nyilvánvaló, hogy a burgenlandi vagy amerikai magyarság megtartására irányuló mégoly jószándékú igyekezet is kudarcra van ítélve. Akarata ellenére nem lehet egy népcsoportot megtartani annak, ami.

svédajkú kisebbség között, vagy a burgenlandi magyarok és osztrákok között. De komoly konfliktus keletkezhet a szlovákiai magyar kisebbség és szlovák többség között, vagy például Floridában a kubai bevándorlók és a nem-hispán fehér lakosság között. A konfliktusok gyakran az oktatásban illetve az oktatási nyelvi jogok terén nyilvánulnak meg.

A nem kívánatos kisebbségek asszimilálását célzó oktatási politikáról és gyakorlatról

A szlovák államnyelvi törvényt és az 1995. június 28-án elfogadott romániai oktatási törvényt a kisebbségeket asszimilálni akaró oktatáspolitikai célok tárházának nevezhetjük. Az asszimilációt akaró oktatáspolitikusok egyik stratégiai célja az, hogy ne biztosítsák a kisebbségeknek a lakosság arányainak megfelelő nyelvhasználatot. *Ankerl Géza (1994)* szerint „Szociológiai szempontból kulcsfontosságú annak az elvnek az érvényesítése, hogy [a környező országokban] a magyar nyelv használata arányaiban feleljen meg az adott országban élő magyarajkúak számarányának.”¹² Egyszerűbben szólva ez például azt jelenti, hogy az olyan településen, ahol a magyarság többséget alkot, mindig kell lennie magyar iskolának. Ezzel az elvvel ütközhet az a román törekvés, ami az oktatási törvény 8. szakasz 1. bekezdése értelmében azt is kötelezővé teszi, hogy akár egy 100%-ban magyar lakosságú településen is indítsanak román tantervű osztályokat. Különösen figyelemre méltó az, hogy e törvény nem szól semmit arról, hogy Romániában bárhol kisebbségi iskolát kellene kötelezően működtetni.

Az oktatási nyelvi diszkrimináció hasonló formái tapasztalhatók Dél-Szlovákiában is. Az oktatásügy hivatalnokai pénzügyi „eszközökkel” olyan helyzeteket teremthetnek, hogy 4–5 szlovák gyermek számára szlovák iskolát nyissanak olyan falvakban, ahonnan 15–20 magyar gyermek ingázik más faluba, mert a sajátjában nincs iskola. Amint Dolník Erzsébet, az Együttélés elnökhelyettese kifejtette (*Szabad Újság*, 1996. január 24.), ily módon a kormány „házhoz szállítja” az asszimiláció lehetőségét, mivel az amúgy is nehéz gazdasági helyzetben vergődő magyar szülők számára csak idő kérdése, hogy mikor döntenek úgy, hogy gyermekeiket abba az iskolába járatják, ami a falujukban működik, s ez történetesen szlovák iskola. Másrészt megemlítendő, hogy nincs Szlovákiában egyetlen olyan település sem, amelyen a szlovákok többségben vannak, de ahol kizárólag magyar iskola működne.

Az asszimilációs eszközök közé tartozik a szakoktatás nyelvének jogszabályi korlátozása is. Az 1995. évi román oktatási törvény 122. szakaszának 1. bekezdése épp ezt teszi, amikor kimondja, hogy „Az állami szakiskolai, líceumi – műszaki, közigazgatási, mezőgazdasági, erdészeti, turisztikai – és posztlíceális oktatásban a szakképzés román nyelven folyik, a lehetőségek függvényében biztosítva a szakkifejezések anyanyelven történő elsajátítását.”¹³

¹² „Sociologically it is a key issue to ensure the principle that the relative use of the Hungarian language should be proportionate to the number of its speakers.”

¹³ Idézve az RMDSz Oktatási Főosztályának 1995. augusztus 2-án kelt, „A tanügyi törvény nemzeti kisebbségeket érintő szakaszainak elemzése és következményei” c. dokumentumából.

Csehszlovákiában „a szakközépiskolák és szakmunkásképzők túlnyomó többsége ún. vegyes vagy kettős tannyelvű iskola volt [...] a humán tantárgyakat – a szlovák és az orosz kivételével – magyarul tanították, a természettudományi tárgyakat és a szak- tantárgyakat viszont szlovákul” (*Lanstyák 1991*). Az oktatási nyelv ilyen „szabályozá- sának” egyik következménye az lett, hogy „Dunaszerdahelyen, ahol a lakosságnak több mint 80%-a magyar és alig 20%-a szlovák, az egészségügyben éppen fordított arányt találunk: az orvosoknak 80%-a szlovák, és csak 20%-uk magyar” (*Lanstyák 1991*).

Schöpflin és Poulton (1990) leírják, hogy Kolozs megyében, ahol a lakosságnak kb. egynegyede magyar volt 1973–74-ben, 174 román nyelvű középfokú szakiskolai osztállyal szemben csupán két magyar osztály létezett. A magyar osztályokban textil technológiát és az építő szakmát lehetett tanulni, a román osztályokban a szakmák széles körét. Mivel a felsőoktatásba csak az ilyen iskolákban végzettek kerülhettek (kerülhetnek) be, a magyar nyelvű szakoktatás korlátozása a magyarokat a szakmák jelentős részéből kiszorítja. Ha mégis agrármérnök, villamos mérnök vagy vegyész akar lenni egy magyar, csak úgy teheti, hogy román nyelvű középiskolába jár. Az ilyen oktatási nyelvi politika szakmai karriert ajánl a (részleges) nyelvi asszimilációért cserébe.

Stein (1986) egy viszonylag enyhe módját mutatja be annak, hogy az 1960-as évek- ben az USA-ban miként használták a szakoktatást az egyes nyelvi csoportok közti társadalmi egyenlőtlenségek konzerválására. „Sok iskolában a tanulókat etnikai ho- vatartozásuk vagy osztályhelyzetük alapján csoportosítják. A legtöbb spanyolajkú diákot olyan osztályokban helyezték el, amelyek végül is kétkezi fizikai munkást ké- pezték belőlük. A legvonzóbb szakmákat, pl. a nyomdászatot vagy az ácsmesterséget az angolajkú szakszervezeti tagok gyermekeinek tartogatták. Sok spanyolajkút lebe- széltek az ilyen vonzó szakmákról, illetve arról, hogy az ilyen karriert lehetővé tevő osztályokba járassák gyermekeiket.”

Az oktatási nyelvek és az oktatási programok ilyen „tervezésének” nyilvánvalóan az a célja, hogy a társadalmilag vonzó karriereket csak az államnyelven tegye elérhetővé, ami csökkenti a kisebbség vitalitását. Ha az ilyen oktatáspolitikát sikeresen hajtják végre, az a kisebbségi értelmiség megszűnéséhez vezethet, ami a nyelvcseré lejátszódá- sát elősegítő társadalmi folyamatok egyike. Ezért aggódnak a szlovákiai magyarok a felsőfokú végzettségűek számaránya miatt: Szlovákiában a lakosok 5,8%-a tartozik ebbe a kategóriába, de az ottani magyaroknak csupán 2,9%-a (*Szabó Mihály 1996*).

Az ilyen asszimilációs oktatáspolitiká legfontosabb eleme a kisebbségi nyelvű felső- oktatás tiltása (kivéve talán az anyanyelvi tanító- és tanárképzést, tehát pl. Romániá- ban a magyartanár-képzést, de nem a fizikatanárok magyar nyelvű képzését). A ko- lozsvári Bolyai Egyetem újraindítását tiltó politikai akaratnak vagy a szlovákiai ma- gyar nyelvű felsőoktatás kiépítését megakadályozó politikának ez az asszimilációs stratégia az oka, minden más propagandaszólam csak mellébeszéd. *Ankerl Géza (1994)* kimutatta, hogy ha a mai svájci gyakorlat valamiféle európai standard lenne, akkor a romániai magyarságnak nyolc magyar egyeteme lenne, a szlovákiaiainak legalább ket- tő, a vajdaságinak pedig egy vagy kettő.

Noha, amint *Thornberry (1994)* írja, „A nemzetközi jog elismeri, hogy az oktatáshoz való jog általános emberi jog és sarkalatos pontja a kisebbségi jogoknak is” és noha nyilvánvaló, hogy „a kisebbségeknek a léthez és identitáshoz való joga előfeltételez egy oktatási komponenst is”, a mai nemzetközi jogi megfogalmazások olyan lazák, hogy az államok gyakorlatilag azt tehetnek, amit akarnak.

A legtöbb nyelvész és társadalomtudós számára egyértelmű, hogy „a nyelvi emberi jogok betartása az egyén szintjén azt jelenti, hogy mindenki pozitívan azonosulhat anyanyelvével/anyanyelveivel, mégpedig úgy, hogy azt mások is tiszteletben tartják, függetlenül attól, hogy többségi vagy kisebbségi nyelvről van-e szó. Jelenti továbbá az anyanyelv tanulásához való jogot, beleértve az anyanyelven való tanulását legalább az elemi oktatás szintjén, valamint az anyanyelv használatát számos (hivatalos) kontextusban. Ebből következően természetesnek kell lennie, hogy a kisebbségi gyerekeket kétnyelvű tanárok oktatják. E jogok megszorítása nyelvi jogsértésnek, az alapvető nyelvi emberi jogok megszegésének tekinthető.” (*Phillipson & Skutnabb-Kangas 1997*)

A nyelvi emberi jogoknak kollektív jogokként való értelmezésébe beletartozik a kisebbségeknek a léthez való joga, vagyis a különbözőséghez való jog. Ide tartozik a kisebbségnek az a joga, hogy használhassa és fejleszthesse nyelvét, hogy alapíthasson és fenntarthasson iskolákat, melyekben a tanmenetet a kisebbségiek maguk határozzhatják meg, s amelyekben a tanítás a kisebbség anyanyelvén történik. Ezek a jogok érvényesíthetőek kell legyenek, aminek előfeltétele a megfelelő anyagi források megléte. Ezen jogok korlátozása nyelvi jogsértés, az alapvető nyelvi emberi jogok megsértése. A legtöbb nyelvész tisztában van ezzel, de a politikusok nem nyelvészek. Ők még hosszú ideig vitatkoznak ezekről a jogokról, de a magukra valamit adó politikusok egyre kevésbé engedhetik majd meg azt a luxust, hogy figyelmen kívül hagyják az ide vonatkozó, mind tekintélyesebb mennyiségű szociolingvisztikai kutatási eredményeket.¹⁴

„Legyen joguk az általuk választott nyelven kifejezni magukat”

A mai (1998) Közép-Európában a nyelvi korlátozások legismertebb példái Szlovákiában tapasztalhatók. 1995. november 15-én a pozsonyi parlament törvényt hozott a Szlovák Köztársaság államnyelvéről s e törvény a kisebbségek jogainak példátlan korlátokat szab. Sem a kommunizmus előtt, sem alatta, de a posztkommunizmus első 4–5 évében sem korlátozták a (cseh)szlovákiai kisebbségek nyelvhasználati jogait oly könnyörtelenül, mint napjainkban. Ez a törvény éppúgy kiváltotta a nemzetközi szervezeteknek, pl. az Európa Tanácsnak vagy az EBESZ-nek elítélő véleményét, mint ahogy a világ számos nyelvészének tiltakozását, akik között olyan világhírű szaktekinvélyek vannak, mint William Labov, Peter Trudgill, Joshua Fishman, Jack

¹⁴ Noha ez az írás elsősorban a határainkon túli magyarokról szól, véletlenül sem szeretném azt a benyomást kelteni az olvasóban, hogy szerintem Magyarországon nincsenek feszítő kisebbségi gondok. Vannak. Például cigányaink egy részének tannyelvi diszkriminációja és munkanélkülisége között kauzatív összefüggést látok, vö. Kontra 1997b.

Chambers, Tove Skutnabb-Kangas, Michael Clyne, Dennis Preston vagy John Baugh.¹⁵

E törvény¹⁶ bemutatására, vagy, ha úgy tetszik, lényegének gyors felmutatására kiválóan alkalmas az Amerikai Nyelvtudományi Társaság 1996. évi nyelvi jogi nyilatkozatának¹⁷ első passzusa, ami a következőképp szól:

Az Egyesült Államok minden lakosának legalább a következő jogokat kell garantálni:

Legyen joguk mind a közéletben, mind a magánéletben az általuk választott nyelven kifejezni magukat.

Ha szemügyre vesszük a szlovákiai államnyelvről szóló törvényt, azt látjuk, hogy Szlovákia kisebbségi állampolgárainak (kivéve a cseheket, mivel a csehet a szlovákok megértik) egy sor nyelvhasználati színtéren nincs joguk arra, hogy „az általuk választott nyelven fejezzék ki magukat”. Nem választhatnak szabadon nyelvet például

- a helyi önkormányzati hivatalokban;
- szolgálat közben egy buszsofőr, ha kollégájához szól;
- az önkormányzat, ha közhírré tesz valamit;
- az önkormányzati üléseken;
- az egyházközségi hírlevelekben;
- az utcaneveket jelölő táblákon;
- az önkormányzatnak írt beadványokban;
- az általános és középiskolai bizonyítványok megírásakor;
- kulturális műsorok, pl. szavaló estek bekonferálásakor;
- munkaszerződések írásakor;
- egészségügyi dolgozók és betegek érintkezésében.

Bizonyos esetekben a törvény lehetővé teszi a nemzeti és etnikai kisebbségeknek saját nyelvük használatát, de ennek ára van, ami a diszkrimináció egyik nyilvánvaló megvalósítása. Például:

- a 12 évesnél fiatalabb gyerekeknek szóló külföldi audiovizuális műsorokat szinkronizálni kell szlovákra,
- a körzeti és helyi TV- és rádióműsorokat államnyelven is közvetíteni kell,
- múzeumi katalógusokat, mozi-, színház- és koncertműsorokat s hasonló, a nyilvánosságnak szánt hirdetéseket államnyelven kell írni. „Szükséges esetben ezek a hirdetmények tartalmazhatnak más nyelvre fordított szövegeket is.”
- minden tájékoztató tábla szövegét, különösen a boltokban, sportpályákon, éttermekben, utcákon, repülőtereken, buszpályaudvarokon és vasútállomásokon, a börtönökben és a tömegközlekedési eszközökön államnyelven kell írni. Ezeket le lehet fordítani más nyelvre, de első helyen mindig az államnyelvi szövegnek kell állnia.

15 A nyelvészek tiltakozásáról részletesen tudósított a szlovákiai Szabad Újság 1996. december 11-i számában „Az anyanyelvhasználat alapvető emberi jogunk” című publicisztika, melyben olvasható a tiltakozó levél „modelljének” magyar fordítása is; vö. még Kontra 1997a: 72.

16 A törvény szövegének a pozsonyi *Új Szóban* 1995. végén publikált magyar fordítása pontatlan, megbízhatatlan. Az eredeti szlovák törvénytörzshoz egy megbízható angol fordítása olvasható Kontra 1995/1996-ban.

17 The Linguistic Society of America's Statement on Language Rights, *LSA Bulletin*, No. 151, March 1996.

Az Amerikai Nyelvtudományi Társaság szóban forgó nyelvi jogi nyilatkozatát tagjainak túlnyomó többsége támogatja. Mindazonáltal, amennyire tudom, ez az elv egyetlen nyelvi jogi dekrétumban vagy egyezményben¹⁸ sem szerepel (még?). Ettől függetlenül kiváló eszköz arra, hogy segítségével egy-egy nyelvtörvény lényegi vonásait megállapíthassuk. Például első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy a szlovák törvény 8. cikkelyének 4. paragrafusa az orvos–beteg kommunikációban jelentős szabadságot biztosít, de az „a beszélőnek legyen szabad magát kifejezni az általa választott nyelven” elv megmutatja, hogy erről szó sincs. A mondott paragrafus így szól:

Az egészségügyi intézményekben az adminisztráció nyelve az államnyelv. Az egészségügyi dolgozók és a betegek közti kommunikáció általában államnyelven folyik; ha a beteg olyan állampolgár vagy külföldi, aki nem ismeri az államnyelvet, akkor olyan nyelven is folyhat a kommunikáció, amelyen a felek megértik egymást.

Látható, hogy a szlovák törvény megtiltja, legalábbis implicite, hogy egy magyar orvos magyar betegével magyarul beszélhessen – kivéve ha a beteg „nem ismeri az államnyelvet”. Másképp mondva: a törvény nem engedi meg, hogy kisebbségi orvos és betege azon a nyelven beszéljenek, ami kommunikatív céljaik elérésére a legalkalmasabb.

KONTRA MIKLÓS

IRODALOM

- ANKERL, GÉZA (1994) The Native Right to Speak Hungarian in the Carpathian Basin. *The Hungarian Quarterly*, No. 133.
- CASTRO, MAX J. (1992) On the Curious Question of Language in Miami. In: JAMES CRAWFORD (ed) *Language loyalties: A sourcebook of the Official English controversy*. Chicago, University of Chicago Press.
- CSEERNICSKÓ ISTVÁN & VÁRADI TAMÁS (eds) (1996) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. (A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai). Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- DAVID CORSON (et al) (eds) (1997) *Encyclopedia of Language and Education*. Volumes 1–8. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- GAL, SUSAN (1979) *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- GAL, SUSAN (1991) Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: KONTRA MIKLÓS (ed) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- GAL, SUSAN (1992) Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: KONTRA MIKLÓS (ed) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- GARCÍA, OFELIA (1997) Bilingual Education. In: Florian Coulmas (ed) *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford, Blackwell.
- JERNUDD, BJÖRN (1994) Personal Names and Human Rights. In: TOVE SKUTNABB-KANGAS & ROBERT PHILLIPSON (eds), *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin-New York, Mouton de Gruyter.
- KATZ, YOSSE (1995) Identity, Nationalism, and Placenames: Zionist Efforts to Preserve the Original Local Hebrew Names in Official Publications of the Mandate Government of Palestine. *Names* 43/2.

¹⁸ Vö. pl. *The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities and Explanatory Note* (October 1996) és *The Oslo Recommendations Regarding The Linguistic Rights of National Minorities and Explanatory Note* (February 1998); mindkét dokumentumot a hágai Foundation on Inter-Ethnic Relations adta ki, ami az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosát támogató nem-kormányzati szervezet.

- KONTRA, MIKLÓS (1995/1996) English Only's Cousin: Slovak Only. *Acta Linguistica Hungarica* No. 3–4.
- KONTRA, MIKLÓS (1997a) Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság* No. 5.
- KONTRA, MIKLÓS (1997b) Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum* No. 2.
- KONTRA, MIKLÓS (1997c) Kell-e félnünk a „kétnyelvű oktatástól”? *Korunk* No. 1.
- KONTRA, MIKLÓS (1998) Nyelvi jogi érvek Közép-Európában és az USA-ban. In: LANSTYÁK & SZABÓMIHÁLY (eds) *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárti kétnyelvűségekre*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó és A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.
- KONTRA, MIKLÓS (et al) (eds) (1999) *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest, Central European University Press.
- KONTRA MIKLÓS & SALY NOÉMI (eds) (1998) *Nyelmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1991) A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: KONTRA MIKLÓS (ed) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1995) A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* No. 10.
- LANSTYÁK ISTVÁN & SZABÓMIHÁLY GIZELLA (1997) *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- LANSTYÁK ISTVÁN & SZABÓMIHÁLY GIZELLA (eds) (1998) *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárti kétnyelvűségekre*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó és A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.
- PHILLIPSON, R. & TOVE SKUTNABB-KANGAS (1997) Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* No. 1.
- SÁNDOR KLÁRA (1995–1996) Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *NYTT lapok* VI. évf. No. 10–11. (Utánközlés: *Regio* 6. évf. [1995], No. 4.)
- SCHÖPFLIN, GEORGE & HUGH POULTON (1990) *Romania's ethnic Hungarians*. London, Minority Rights Group.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE (1992) Nyelvi emberi jogok. *Korunk* No. 5.
- SKU[N]TNABB-KANGAS, TOVE (1997) *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. (Kisebbségi adattár VIII.) Budapest, Teleki László Alapítvány.
- (1998) Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad” piac. *Fundamentum* No. 1–2.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE & ROBERT PHILLIPSON (1994) Linguistic Human Rights, Past and Present. In: SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON (eds) *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin és New York, Mouton de Gruyter.
- STEIN, COLMAN BREZ (1986) *Sink or Swim: The Politics of Bilingual Education*. New York, Praeger.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA (1996) Gondolatok a társadalmi érvényesülésről és az iskoláról. *Szabad Újság* 1996. január 17.
- THORBERRY, PATRICK (1994) International standards. In: *Educational Rights and Minorities*, 10–13. London, Minority Rights Group.
- TRUDGILL, PETER (1997) *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- DE VARENNES, FER[D]NAND (1998) Kisebbségi jogok a nemzetközi jogban. *Fundamentum* No. 1–2.
- ZALABAI ZSIGMOND (ed) (1995) *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.